

О.М. Казимір, І.А. Готун

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Results of monitoring of the condition of monuments in Khodosivka archaeological complex are presented. During the examination, earthwork and building activity at the territory of Kozakiv Yar and at the area of a burial ground near the Great hill-fort, as well as at the mediaeval castle territory in Lisnyky village were revealed. Mass ruination of objects of historical heritage becomes close to the humanitarian crisis.

Один із напрямів діяльності Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі — обстеження території з метою пошуку нових пам'яток, уточнення даних щодо відомих та контроль за станом виявлених раніше. За браком фінансування протягом польового сезону 2009 р. із залученням пам'яткоохоронної громадськості активно реалізовано лише третій аспект. Реалії невтішні: досі не повернуто державі незаконно відчужену частину укріплень Великого городища, розпочато будівництво на території ґрунтового могильника Ходосівка-Могили, розташованого впритул до південної ділянки останнього, на значній площі знищено культурний шар на поселенні Ходосівка-Козаків Яр, продовжується руйнування розташованого поряд Ходосівського комплексу середньовічного замчища у с. Лісники. Зупинимось на характеристиці цих пам'яток і особливостях нанесеної їм шкоди.

Велике Ходосівське городище (Круглик) — пам'ятка культурної спадщини національного значення — один із найяскравіших об'єктів у складі Ходосівського археологічного комплексу. Земляні споруди на означеній території згадуються в працях ХІХ — початку ХХ ст. Свідчення про «таинственный» вал на захід від Ходосівки є в «Сказании о населенных местностях Киевской губернии» Л. Похилевича, «Обозрении Киева и Киевской губернии» І. Фундуклея, працях В. Антоновича «Змиевы валы в пределах Киевской земли» та «Археологическая карта Киевской губернии», низці публікацій

Л. Добровольського. В роботах останнього згадується наближення валу до броду Король (північно-західна околиця Ходосівки) в місці виходу річки до заболоченої дніпровської заплави. Пізніше пам'ятку VI—V ст. до н. е. (за часів Київської Русі включена у систему Вітянсько-Бобринського Змійового валу) площею близько 1 тис. га (4,5 км завдовжки та 2,5 км завширшки) з довжиною підковоподібного валу до 12 км детально описали І.В. Фабриціус, О.Ф. Покровська та Н.В. Лінка в ході робіт експедиції Великий Київ. Згодом Є.О. Петровська також відкрила меридіонально спрямовану ділянку валу біля броду Король. Городище обстежувалося також А.С. Бугаєм, Є.В. Максимовим, М.П. Кучерою, С.С. Бессоновою та С.А. Скормим, В.О. Петрашенко і В.К. Козубою та ін. За розмірами ця пам'ятка посідає друге місце серед укріплених пунктів ранньозалізного віку, поступаючись лише Більському і переважаючи такі унікальні городища як Журжинецьке і Трахтемирівське. В числі її особливостей — переривчаста лінія захисних споруд з укріпленнями лише на незахищеній природними чинниками ділянці, на противагу Матронинському, Пастирському і Шарпівському городищам, де система оборони була замкненою і охоплювала всю територію. Щодо цього висловлювалося припущення про зв'язок характеру укріплень із розмірами; певну роль відігравали і ландшафтні особливості місцевості, що ставали частиною складних фортифікаційних споруд.

Тепер вали заввишки до 2 м із заплилим ровом з напольного, північного, боку збереглися у лісі навпроти с. Кременище Хотівської сільради Києво-Святошинського р-ну, починаючи від садиб 58—64 по вул. Якуніна, далі, поступово набираючи висоти, вони тягнуться до

с. Круглик того ж адміністративного підпорядкування. Між селами, де їхня висота сягає до 7 м, вони знищені будівництвом високовольтної ЛЕП, біля с. Круглик пошкоджені ходами сполучень часів Другої світової війни, двома дотами (особливо артилерійським на березі ставка по руслу р. Сіверка), в селі — господарськими будівлями. Вали мають розриви в районі сучасних автошляхів та у місці перетину з насипом недобудованої залізниці початку минулого століття. Ділянку, яка раніше продовжувалася далі на схід у напрямку до броду Король, не вдалося зафіксувати ще наприкінці минулого століття. Простежені руйнування нанесені укріпленням не пізніше минулого століття.

На протилежному березі ставка (правий берег р. Сіверка) на території Іванковичівської сільради Васильківського р-ну вал та рів з його напольного боку значно пошкоджені врізаними в насип будівлями садівницьких товариств, з приводу чого Інститут археології звертається до правоохоронних органів, починаючи від 2006 р.

На вододілі Сіверки і Петиля, на території Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну вал зберігся до 5 м у висоту та 20 м у ширину, з південного боку добре простежується рів, глибина якого місцями сягає більше ніж 2,5 м. Укріплення тягнуться близько 4 км до колишнього колгоспного саду на південно-західній околиці Ходосівки, демонструючи велич цієї пам'ятки (на відміну від північної ділянки валів, прихованої густим лісом). Насип має кілька розривів: «Ворота» (місцева назва) — давній в'їзд до городища з боку Гвоздова у напрямку броду Король, а також «Проворіття» на трасах сучасних доріг, які повторюють середньовічні та прокладені за радянських часів для обслуговування розташованих упритул до укріплень полів. У пам'яткоохоронному аспекті на означеній ділянці наявні дві проблеми: спорудження наземної лінії електропередач до котеджного містечка Маєток, яка спотворила візуальне сприйняття насипів, і незаконне відчуження з державної власності близько 14 га ділянки укріплень пам'ятки національного значення. Рішення про повернення пам'ятки до державної власності, прийняте судами першої та апеляційної інстанцій, зараз оскаржується в інстанції касаційній. Реалії нашої країни: незаконно відібраний об'єкт історико-культурного надбання замість безумовного повернення у державну власність став предметом не лише розглядів, а й оскаржень.

Починаючи від колишніх ходосівського колгоспного саду і до споруд тваринницької фер-

ми, від валу залишилася тільки підшва насипу, далі, під будівлями села, навіть її слід не фіксується.

Крім описаних, є також лінія укріплень у лісі за 0,7 км на схід від околиці с. Кременище. Вона розпочинається в долині річки за 0,6 км на схід від мосту між Кременищем і Ходосівкою і спрямована в меридіональному напрямку з незначним відхиленням, пошкоджена капоніром та насипом недобудованої залізниці. Простежена у довжину на 1,1 км за ширини 15—20 м. Висота валу коливається від 2—3 м до 5—6 м, зі сходу фіксується рів завглибшки 1,5—3,0 м і завширшки 7—10 м.

Упритул до південної частини укріплень Великого Ходосівського городища, пошкоджених в середині минулого століття терасуванням площі під згаданий колгоспний сад та виноградник, експедицією у минулому сезоні виявлено ґрунтовий могильник з чотирма зруйнованими інгумаційними похованнями. На розташованих у західній частині ділянки рештках випростаного на спині головою на захід поховання, яке, за О.С. Дзюладзе, належало молодій жінці, простежено численні колото-рубані рани на нижніх кінцівках. Поруч нього виявлено дуже кородований бойовий? залізний ніж великих розмірів зі слідами заклепок на зламному руків'ї з довжиною клинка (зігнутий і зламаний) 31,0 см. Ні для давньоруських часів, ні козацької доби публікації подібних клинків невідомі. За проведенням Г.О. Вознесенською металографічним аналізом встановлено, що виріб виготовлено за технологією, яку від XV—XVI ст. в Європі вже не застосовували.

На території пам'ятки зафіксовано будівництво. Матеріали щодо цього факту подано до органів охорони культурної спадщини.

На захід біля підніжжя скіфського Круглого городища в уроч. Козаків Яр на території Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну і Підгірецької сільради Обухівського р-ну розкинулося слов'янське поселення на площі 22 га, відкрите у 1969 р. Р.С. Орловим і досліджене у 1972 р. О.В. Сухобоковим, а у 1985, 1987—1989 рр. у зв'язку зі знищенням значної частини пам'ятки будівництвом дороги і дачного кооперативу — В.О. Петрашенко. У 1996 р. невеликі роботи на селищі здійснили О.В. Філюк та Р.М. Осадчий. У результаті відкрито площу 2,5—3,0 тис. м², простежено понад 20 жител, сім виробничих будівель, пов'язаних з видобуванням заліза, 10 печей поза об'єктами, близько 50—60 ям волинцевської культури VIII—IX ст. Підсумовуючи результати досліджень,

В.О. Петрашенко звертала увагу на аграрно-ремісничий характер занять мешканців цього досить значного населеного пункту, ототожненого з племінним центром на завершальному етапі утворення сусідської общини. Структура та щільність забудови поселення фактично не різняться від забудови синхронних городищ.

Репрезентативність отриманих у ході розкопок матеріалів послужила тому, що цю пам'ятку як одну з базових було покладено в основу фундаментального дослідження проблем розвитку слов'янської кераміки VIII—IX ст. правобережжя Середньої Наддніпряни, в якому розроблено типологію посуду за чіткими критеріями і з застосуванням статистичного аналізу. Як показові для вирішення низки питань, пов'язаних із керамічним комплексом слов'янських культур, розглядалися ходосівські матеріали і в інших наукових працях. Результати розкопок лягли в основу кількох узагальнюючих робіт щодо особливостей волинцевської культури правого берега Дніпра, загальних тенденцій розвитку слов'янського житлового будівництва регіону. Відзначалася також репрезентативність пам'ятки для висновків про закономірності розвитку поселень Середньої Наддніпряни наприкінці I — початку II тис.: характерність незначних розмірів (22 га) для сахнівсько-волинцевського етапу зі щільністю забудови 200—400 м² на один об'єкт з припиненням функціонування на наступному етапі, починаючи від другої половини IX ст.

У звітному сезоні зафіксовано, що на пам'ятці на території Підгірецької сільради, вище котеджного містечка Золоті ворота, терасуванням схилу під будівництво знищено культурний шар на площі кілька тисяч метрів, а на межі Підгірецької і Ходосівської сільрад — викорчувано дерева і сплановано ділянку. З цього приводу подано матеріали до органів охорони культурної спадщини та правоохоронних структур.

З півночі до Ходосівського комплексу приймає неординарна пам'ятка культурної спадщини — середньовічне замчище в с. Лісники Києво-Святошинського р-ну. Воно розташоване на мисоподібному виступі плато на північ від центру села (0,4 км від школи) в уроч. Замок і пов'язується з локалізацією укріпленого помешкання віднесених до «княжат головних» князів Корецьких з династії Гедиміновичів (Наримунтовичів) — власників с. Лісники у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Зайнятий городищем мисоподібний виступ плато орієнтований на південний захід. Його

розмір близько 30 × 30 м. Він здіймається над долиною струмка — лівої притоки р. Безодня — на висоту 30 м. Зовнішні ознаки укріплення у вигляді валу чи рову на ділянці відсутні. Стрілка мису має обрив заввишки 1—2 м. З південного боку нижче майданчика мису проходить тераса-ескарп, яка використовується під город. Мис та його схили на захід і схід теж зайняті городами. У стіні ескарпу помітний культурний шар потужністю до 1 м, а також котловани заглиблених об'єктів з уламками посуду і кахлів кінця XVI — середини XVII ст., скла, фрагментами люльок. У стіні ескарпу в 2004 р. знайдено солід 166(6?) р. Культурний шар пізньосередньовічного часу зафіксовано не лише на мису, але й на його схилах, на північний захід та схід від нього в радіусі близько 100 м. Синхронні матеріали зібрано також на городах садиб, розташованих на схилі плато і біля його підніжжя, на північний захід від мису. Крім цього, на плато на схід від мису, поряд з останнім, в ході розвідок знайдено кілька уламків трипільської кераміки, зокрема фрагмент нижньої частини розписної тарілки.

У літературі відзначалося, що в 1874 р. М.Ю. Бранденбург (роботам якого передували розкопки А.М. Муравйова — відомого збирача християнських старожитностей, який приблизно у цей же час провадив пошуки і біля Десятинної церкви у Києві) знайшов на замчищі гармату, зариту у вал, скляну кулю, кахлі, залізний спис, стремено, ніж і ложку. Документи про ці розкопки зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві у фонді В.Б. Антоновича. Залишки укріпленого поселення в уроч. Замок були обстежені на початку 1950-х рр., і саме тоді з'ясовано, що воно відноситься до пізньосередньовічного часу. Зокрема, вивчаючи оборону Київської землі за доби Київської Русі, П.О. Раппопорт звертав увагу на давньоруські городища та Змієві вали, що утворювали систему захисту держави, а також на пам'ятки, які відносяться до інших епох. Дослідник вказував на ототожнення пункту із залишками замку XVII—XVIII ст. Інформація про городище ввійшла до довідкової літератури, в публікаціях повідомляється про знайдений там скарб польських та західноєвропейських монет XVII ст. У 2004 р. його обстежували В.К. Козюба, Л.В. Чміль та А.А. Чекановський, тоді ж поставлено питання про заходи щодо його охорони. Перевірка городища в 2004 р. показала, що воно зайняте городами і руйнується лише природними чинниками (ерозія). У стіні ескарпу зафіксовано заглибле-

ні частини об'єктів з керамікою пізньосередньовічного часу, уламки синхронного посуду трапляються і на поверхні.

У минулому сезоні на пам'ятці зафіксовано будівництво, не узгоджене з органами охорони культурної спадщини. З цього приводу Інститутом археології були зроблені звернення до органів державної влади та пам'яткоохоронних структур. У поточному році зафіксовано нові руйнування, про що проінформовано правоохоронні органи.

Паралельно експедицією обстежено пункт у центрі Ходосівки, де під час земляних робіт на приватному обійсті виявлено матеріал XVII—XVIII ст., репрезентований переважно уламками посуду, який не був у вжитку. Серед знахідок — значний відсоток браку, відходів виробництва, фрагменти горщиків з поливою.

Це дозволяє стверджувати, що тут зафіксовано гончарний осередок Ходосівки козацької доби, що має зацікавити представників сільської громади.

Висновок за результатами розвідкових робіт невтішний: руйнування пам'яток набуває рис гуманітарної катастрофи. Воно не оминуло навіть ті, історія досліджень яких нараховує понад століття, і віднесені до категорії національного значення, і все це в мікрорегіоні, де постійно працюють науковці і є досить активна пам'яткоохоронна громадськість. Можливо, вирішити цю проблему можна не шляхом боротьби за збереження окремого пункту, а постановкою на державному рівні питання про припинення нищення пам'яток археології як систему, котра зараз досить успішно функціонує.

